

De oostfronttekeningen van Frans Van Immerseel

Bij de eerste lichte vrijwilligers die zich in 1941 voor het Vlaams Legioen meldt, bevindt zich de dan 32-jarige graficus Frans Van Immerseel. In de loop van de Tweede Wereldoorlog levert hij tientallen tekeningen en karikaturen aan dagbladen en tijdschriften uit de Vlaamse collaboratie. Voorts is hij verantwoordelijk voor propaganda- en wervingsaffiches. In de biografieën en gedenkschriften die aan hem zijn gewijd, worden deze periode en zijn productie nauwelijks behandeld. Ook in het werk van Virginie Devillez over kunst en politiek in België tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog, valt zijn naam niet, terwijl ze wel aandacht heeft voor de tentoonstelling *Kunst der Front* die de Luftwaffe van 11 tot 25 oktober 1941 in ons land organiseert.¹ In deze bijdrage bekijken we de tekeningen die Van Immerseel geïnspireerd door het oostfront vervaardigt en onderzoeken we hoe zijn productie in die periode deel uitmaakt of integendeel verschilt van zijn overige werk.

BIOGRAFISCHE SCHETS

Frans Van Immerseel komt op 29 juni 1909 ter wereld in Borsbeek, op dat ogenblik nog een landelijke gemeente, ten zuidoosten van Antwerpen.² Hij volgt onderwijs aan de dorpschool en bij de paters redemptoristen in Antwerpen. Voorts leert hij tekenen, onder meer bij tekenaar en kunstschilder Alfred Ost.³

Einde jaren 1920 is hij actief als tekenaar van reclameaffiches en karikaturen. Ook de houtsnede heeft zijn belangstelling. In 1929 levert hij werk af voor de tijdschriften *Boekengids* en *Jong Dietschland*, enkele jaren later ook voor *De Blauwvoet*

1. V. Devillez, *Kunst aan de orde. Kunst en Politiek in België 1918-1945*, Brussel-Gent, 2002, pp. 220-221.

2. De biografische gegevens komen grotendeels uit: B. Van Causenbroeck, *Immerseel, Frans van*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielt, 1998, pp. 1519-1520; Korte levensschets, in: H. Mortier (sam.), *Frans van Immerseel. Karikaturist, houtsnijder, glazenier, stoetenbouwer*, Tielt-Brussel, 1976, pp. 7-9.

3. Alfred Ost (1884-1945) is een kunstschilder en tekenaar, die onder meer het dagelijks leven, kermissen, bedevaarten en dieren tekent. Hij is erg gelovig: de kunstenaar is in zijn ogen een werktuig van God.

en *Tijdstroom*. Hij krijgt bekendheid als de auteur van lino's en houtsneden van 'Vlaamsche koppen': portretten van August Borms, Jan Oscar De Gruyter, Wies Moens, Stijn Streuvels, Jef Van Hoof, Cyriel Verschaeve en anderen.⁴ Voorts maakt hij houtsneden van tafereelen uit theaterstukken van Het Vlaamsche Volkstoneel. In 1932 krijgt hij een baan als tekenaar in de drukkerij van de abdij van Averbode. Hij ontwikkelt er een eigen stijl, leert er nieuwe technieken kennen en illustreert er onder meer jeugdboeken.

Intussen raakt Van Immerseel betrokken bij de Vlaamse beweging. Hij sluit zich aan bij het Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen (Verdinaso), de extreemrechtse beweging die in 1931 door Joris Van Severen wordt opgericht.⁵ Tijdens de Tweede Wereldoorlog treedt hij toe tot het Vlaamsch Legioen.

Na de oorlog poogt Van Immerseel aan de repressie te ontkomen, onder meer door vanuit Duitsland over Nederland en België naar Frankrijk te vluchten.⁶ Nog voor hij Spanje kan bereiken, arresteert de Franse politie hem op 5 oktober 1945. Hij wordt naar België teruggebracht, waar hij dan reeds bij verstek de doodstraf heeft gekregen. In mei 1947 wordt het vonnis door de krijgsraad van Antwerpen omgezet in levenslange hechtenis.⁷ Voor zijn betrokkenheid bij het 'maquis der incivieken', het milieu van vluchtelingen en onderduikers in Frankrijk, krijgt hij in februari 1947 reeds 10 jaar hechtenis.⁸

Van Immerseel komt na enkele jaren vrij en hij slaagt er de volgende decennia in, door een onuitputtelijke werkkraft en commercieel inzicht, zich op

4. August Borms (1878-1946) is een Vlaams-nationalistisch agitator en politicus.

Jan Oscar De Gruyter (1885-1929) is een acteur, directeur van de Koninklijke Nederlandse Schouwburg en bezieler van Het Vlaamsche Volkstoneel.

Wies Moens (1898-1982) is een dichter en Vlaams-nationaal politicus.

Stijn Streuvels (1871-1969, pseud. van Frank Lateur) is een schrijver, actief in de Vlaamse beweging.

Jef Van Hoof (1886-1959) is een componist, actief in de Vlaamse beweging.

Cyriel Verschaeve (1874-1949) is een priester, schrijver en Vlaams-nationalistisch agitator.

5. Joris Van Severen (1894-1940) is een Vlaams-nationaal politicus, oprichter van het Verdinaso.

6. Auditoraat-Generaal (AG), 445/45, Van Immerseel Frans: Nota, Proces Verbaal ten laste, van Politieke Recherche Afdeling Rotterdam, Rotterdam, 19 maart 1947; Nota, PV van Veiligheid van den Staat. Gerechtelijke Politie. Grenstoezichtsdienst. T.B. Antwerpen, nr. 1960/47, Antwerpen, 14 april 1947.

7. Krijggerecht van Antwerpen. Levenslange Hechtenis voor Frans Van Immerseel, in: *De Nieuwe Gazet*, 8 mei 1947; De zaak van de caricaturist Frans Van Immerseel – De caricaturist Van Immerseel tot levenslange hechtenis veroordeeld, in: *Gazet van Antwerpen*, 8 mei 1947.

8. L.W., Zaak der ondergedokenen. Acht personen wegens hulpverlening aan incivieken voor den Krijgsraad, in: *Het Volk*, 4 februari 1947; De zaak van het zoogenaamde "Maquis der incivieken". Vlamingen in Frankrijk hielpen onderduikers de Spaansche grens overschrijden; in: *De Nieuwe Standaard*, 4 februari 1947; L.W., De zaak der ondergedokenen. Pleidooien beëindigd. Uitspraak op 11 Februari, in: *Het Volk*, 6 februari 1947; De zaak der ondergedokenen. Helbo tot de doodstraf, Van Immerseel tot 10 jaar en Clerens tot 7 jaar hechtenis veroordeeld, in: *Het Volk*, 12 februari 1947.

te werken tot een vooraanstaand graficus. Hij ontwerpt en vervaardigt met succes glasramen, waarbij hij onderwerpen uit de Vlaamse folklore en geschiedenis, maar ook portretten van vooraanstaande Vlamingen gebruikt. Voorts wordt hij een befaamd stoetenbouwer, met onder meer de Kattenstoet in Ieper, de Geitenstoet in Wilrijk en de Brooikensstoet in Reet op zijn palmares. Zijn werk kan worden bewonderd in liefst 175 tentoonstellingen. In 1976 ontvangt hij de erepenning van de Nederlandse Cultuur. Van Immerseel overlijdt op 5 mei 1978 in Wilrijk. Hij wordt er begraven op het kerkhof Steytelinck.⁹ Op zijn grafsteen prijken een berkenkruis, symbool van de Vlaamse oostfrontstrijders, en de tekst "Kunstenaar voor zijn volk".

FRANS VAN IMMERSEEL ALS KRIEGSBERICHTER BIJ HET VLAAMSCH LEGIOEN

Frans Van Immerseel behoort zonder twijfel tot de eerste lichterij vrijwilligers van het Vlaamsch Legioen, die op 6 augustus 1941 naar het opleidingscentrum van Debica vertrekt. Hij wordt immers genoemd in de brieven die Reimond Tollenaere op 23 en 25 augustus 1941 vanuit Debica aan Staf De Clercq stuurt.¹⁰ Volgens Tollenaere verzamelt "de Vl. S.S. man Van Immerseel" er inlichtingen, die hij dan doorgeeft aan de ss-leiding. Voorts vervaardigt hij er, volgens dezelfde bron, een portret van een officier.¹¹ De aanduiding van 'Vlaamsche ss man' wijst erop dat Van Immerseel voor zijn toetreding tot het Vlaamsch Legioen actief is in de Algemeene ss-Vlaanderen (ASSV). Wellicht stapte hij samen met een aantal Dinaso's, die samenwerking met het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) wat te lauw vinden, in één ruk door naar de rangen van de ASSV. Een grootse carrière heeft Van Immerseel aan het front niet opgebouwd. Hij zou de graad van Sturmmann, nauwelijks hoger dan een gewoon soldaat, bereikt hebben.¹²

Het is duidelijk dat Van Immerseel de opleiding en een belangrijk deel van de inzet aan het front van het Vlaamsch Legioen meemaakt. Dat kan worden afgeleid uit de onderwerpen van een aantal tekeningen die hij maakt. Er bestaan ook foto's van hem, die tonen dat hij als tekenaar aan de slag is in het opleidingscentrum in Arys.¹³ *De SS Man* van 22 november 1941 neemt een foto op van Van Immerseel in

9. <http://www.schoonselhof.be/2steytelinck/van%20immerseel%20frans.html>, 1 september 2009.

10. Reimond Tollenaere (1909-1942) is een Vlaams-nationalistisch politicus. Hij was commandant-generaal van de Dietsche Militie-Zwarte Brigade en vertrok naar het oostfront, waar hij sneuvelde.

Staf De Clercq (1884-1942) is een Vlaams-nationalistisch politicus. Hij leidde het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) van 1933 tot 1942.

11. Reproductie van brieven van R. Tollenaere en J. François, Debica, 23 en 25 augustus 1941, in J. Vincx (sam.), *Archivalia 1940-1945. Vlamingen aan het Oostfront. Vlamingen op het thuisfront*, s.l., 1993, pp. 17-22.

12. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6*, Antwerpen, 1983, p. 212.

13. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6 [...]*, tegenover p. 193.

ss-uniform; de foto is gerealiseerd door Willy Kessels.¹⁴ Het grootste gedeelte van de tekeningen wordt gepubliceerd in 1941 en 1942; er bestaan nog tekeningen uit het begin van 1943.¹⁵ In april 1943 verschijnen nog enkele foto's die hij aan het front heeft gemaakt in *De SS Man*, maar het betreft hier opnames van een aantal maanden voordien.¹⁶ Dat kan erop wijzen dat hij op dat ogenblik niet meer als Kriegsberichter werkt en mogelijk reeds uit het Vlaamsch Legioen is verdwenen. Van Immerseel zou immers, naar verluidt, vanwege een diefstal uit het Legioen worden gezet. Tony Van Dijck, Waffens s'er en later leider van de Germaansche ss-Vlaanderen (GSSV), beweert evenwel dat Van Immerseel in conflict komt met de ss omdat hij niet akkoord gaat met de houding van deze beweging tegenover de christelijke godsdienst.¹⁷ Daar Van Immerseel nooit een geheim heeft gemaakt van zijn geloof, is dit laatste zeker niet onmogelijk. Hij brengt in elk geval enige tijd in een Duitse cel door, naar hijzelf later beweert omdat hij anti-Duitsgezind is. In 1944 verblijft hij zeker in Praag.¹⁸ Intussen begint hij in 1943 met een reeks illustraties van spreekwoorden; ook deze verandering van onderwerp in zijn werk kan wijzen op een vertrek uit de actieve dienst. Van Immerseel komt niet voor op de lijsten van de Dienststelle Jungclaus met de namen van Vlamingen die om diverse redenen uit de Waffens ss zijn ontslagen, maar deze lijsten zijn zeker niet volledig.¹⁹ In oktober 1944 kan Van Immerseel vanuit het bezette gedeelte van Nederland met de fiets het bevrijde Roosendaal bereiken. Hij draagt op dat ogenblik een grijs uniform (wellicht Waffens ss) en hij beschikt over een machinepistool.²⁰

Jan Vincx noteert in het hoofdstuk dat hij in *Vlaanderen in uniform 1940-1945* aan de oorlogscorrespondenten wijdt, dat Van Immerseel één der eerste Vlaamse

14. Foto met als onderschrift "SS-PK-man: Frans van Immerseel", in: *De SS Man*, jg. 1, 22 november 1941, nr. 50, p. 3.

Willy Kessels (1898-1974) is een fotograaf met Nieuwe Orde-sympathieën.

15. Zie onder meer SOMA, 7495. Het betreft een tekening van een vernielde bunker in Polkowo Höhe, waarbij de datum 19 januari 1943 staat genoteerd.

16. Twee foto's met als onderschrift "Bij het Vrijwilligerslegioen Vlaanderen", in: *De SS Man*, jg. 3, 3 april 1943, nr. 17.

17. De caricaturist Frans Van Immerseel voor den Krijgsraad, in: *Gazet van Antwerpen*, 25 april 1947.

Tony Van Dijck (°1922) is een nationaalsocialistisch militair. Hij was onder meer leider van de Germaansche SS-Vlaanderen.

18. AG, 445/45, Van Immerseel Frans: Nota, Proces Verbaal ten laste, van Politieke Recherche Afdeling Rotterdam, Rotterdam, 19 maart 1947; Nota, PV van Veiligheid van den Staat. Gerechtelijke Politie. Grenstoezichtsdienst. T.B. Antwerpen, nr. 1960/47, Antwerpen, 14 april 1947; Korte levensschets, in: H. Mortier (sam.), *Frans van Immerseel [...]*, pp. 7-9.

19. J. Vincx (sam.), *Archivalia 1940-1945 [...]*, pp. 372-378.

20. AG, 445/45, Van Immerseel Frans: Nota, Proces Verbaal ten laste, van Politieke Recherche Afdeling Rotterdam, Rotterdam, 19 maart 1947; Nota, PV van Veiligheid van den Staat. Gerechtelijke Politie. Grenstoezichtsdienst. T.B. Antwerpen, nr. 1960/47, Antwerpen, 14 april 1947.

Kriegsberichter is.²¹ Bij de Duitse troepen die aan het oostfront strijden, bevindt zich een ss-Kriegsberichter-Abteilung, die op 3 november 1943 wordt gepromoveerd tot de ss-Standarte 'Kurt Eggers'. Bevelhebber van deze eenheid is gedurende de hele oorlog ss-Standartenführer Gunther d'Alquen.²² Bij elke divisie van de Waffen ss wordt een Kriegsberichter-Zug (KB-Zug) gevoegd, bestaande uit een officier, een drietal cineasten, een tekenaar, een drietal fotografen, drie radioreporters, drie technici en drie of vier journalisten van de geschreven pers. Van Immerseel wordt inderdaad één van de weinige tekenaars, naast onder meer René Mariën en Frans Vergauwen.²³ Zijn evolutie van karikatuurtekenaar tot oorlogsverslaggever levert hem lovende commentaren op in het Duitse blad *Freude in der Arbeit* van april 1942.²⁴ Zijn werk wordt in verschillende collaboratiebladen gepubliceerd, zoals *De SS Man*, *De Nationaalsocialist*, het blad van de Organisation Todt in Vlaanderen *De Arbeidskameraad* en het dagblad *Volk en Staat*.

Frans Van Immerseel doet op zijn terrein, grafiek, wat anderen op hun gebied doen: zich inschakelen in een propagandistische kunst in dienst van het Derde Rijk en het nationaalsocialisme. We denken hier aan auteurs als Cyriel Verschaeve en Ferdinand Vercnocke of een beeldhouwer als Frans Tinel.²⁵

DE OOSTFRONTTEKENINGEN

Het werk dat Van Immerseel tijdens de Tweede Wereldoorlog aflevert, kan in verschillende categorieën worden ondergebracht, naargelang van tijdstip en onderwerp. Sommige tekeningen verschijnen nog voor hij met het Vlaamsch Legioen naar Oost-Europa en Rusland vertrekt. Zij hebben dus niets te maken met de inzet aan het front, maar zijn wel reeds uitgesproken nationaalsocialistisch qua onderwerp en stijl. Aan deze tekeningen zullen we in een andere bijdrage nog aandacht besteden. Vanaf de zomer van 1941 zorgen het Vlaamsch Legioen en de strijd aan het front overwegend voor inspiratie.

Van Immerseel behandelt in de grafiek uit zijn periode aan het oostfront een vijftal onderwerpen, die echter nauw bij elkaar aansluiten. Een eerste bron van inspiratie is het soldatenleven in de kazerne en aan het front. Een aparte plaats

21. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6 [...]*, p. 211.

22. Gunther d'Alquen (1910-1998) was een Duits nationaalsocialistisch journalist. Hij was o.m. hoofdredacteur van *Das Schwarze Korps*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog leidde hij de berichtgeving van en de propaganda voor de Waffen SS.

23. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6 [...]*, pp. 187-220.

24. H. Van De Vijver, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8. Het cultureel leven tijdens de bezetting*, Kapellen, 1990, p. 70.

25. Ferdinand Vercnocke (1906-1989) is een Vlaams-nationalistisch dichter, auteur van onder meer een huldegedicht voor Adolf Hitler.

Frans Tinel (1895-1964) is een Vlaams-nationalistisch beeldhouwer. Hij vervaardigde onder meer een buste van een Waffen SS'er.

wordt ingenomen door de portrettekeningen van vrijwilligers van het Vlaamsch Legioen. Bekend zijn de propaganda-affiches die hij vervaardigt. Voorts schetst hij Rusland zoals hij dat tijdens de veroveringstocht ziet. Ook hier maakt hij een aantal portretten. We bespreken één na één deze categorieën.

Van Immerseel besteedt veel aandacht aan het dagelijkse leven van de soldaten aan en achter het front. In *Volk en Staat* van 12 maart 1942 en in *De SS Man* van 14 maart 1942 verschijnt een tekening die hij in het jaar voordien gemaakt heeft.²⁶ Drie soldaten spoelen hun eetketeltjes af aan een waterpomp op het binnenplein van een kazerne. “*Na het eten wordt het eetgerei gereinigd. De groote zuiverheid van het materiaal is geboden*”, zo verduidelijkt het bijschrift in *De SS Man*. Aan het front spelen zich gelijkaardige, gemoedelijke tafereeltjes af. In *De Arbeidskameraad* maken de ot'ers kennis met de Vlaamse bunkers en loopgrachten nabij Leningrad. Van Immerseel schetst de bunker ‘Pallierter’, met gras en bloemen op het dak en een tafel en een zitbank voor de deur. Soldaten roosteren er een stuk brood, scheren zich in primitieve omstandigheden en reinigen hun laarzen en hun kleding.²⁷ Wat later nemen de Vlamingen een bunker over van hun Noorse strijdmakers. Van Immerseel tekent accuraat het onderkomen, met boven de deur het opschrift “*Lever dod as slav!*” Op een andere illustratie is een soldaat in de weer met het verwijderen van de modder van zijn laarzen, iets wat kennelijk alleen maar met een mes kan gebeuren. De bijdrage met als titel *In Loopgrachten*, die door deze twee tekeningen wordt geïllustreerd, is ondertekend door ‘Frans’: wellicht heeft Van Immerseel ook de tekst geschreven.²⁸

Van Immerseel confronteert de lezer ook met aspecten van de strijd. Een eerste voorbeeld hiervan is een illustratie bij een bijdrage van Kriegsberichter René Lagrou in *Volk en Staat*, einde december 1941.²⁹ Twee soldaten liggen op de grond, volgens het bijschrift omdat ze dekking zoeken voor de stormaanval op de vijandelijke stellingen losbarst. Twee dagen later publiceert de vnv-krant een volgende tekening. Ditmaal gaat het om een soldaat in Duits uniform met het geweer in aanslag. “*Aan de kimme rijst de zon, ook voor Vlaanderen, dank zij den strijd der Vlaamsche soldaten in de Wapen-SS en het Vlaamsche Legioen*”, zo merkt de commentator op.³⁰ Dezelfde tekening illustreert een bijdrage van René Lagrou in

26. Vlaamsche vrijwilligers in de opleidingskazerne, in: *Volk en Staat*, 12 maart 1942, p. 3; *De SS Man*, jg. 2, 14 maart 1942, nr. 14, p. 3.

27. Vier schetsen met commentaar: Vlaamsche bunkers voor Leningrad, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 68, 12 september 1942.

28. Frans, In Loopgrachten, in: *De Arbeidskameraad*, 10 oktober 1942.

29. Illustratie bij: R. Lagrou, Nederlanders en Vlamingen voor den inzet, in: *Volk en Staat*, 28 december 1941, p. 9.

30. Illustratie bij: D. Tappenbeck, Hoe onze jongens Dnjepropetrowsk namen. Duitse en Vlaamsche soldaten in den strijd, in: *Volk en Staat*, 30 december 1941, p. 5.

De Nationaalsocialist van 3 januari 1942.³¹ “Ziet gij in het oosten het morgenrood? De kampvaardige zonen van Vlaanderen staan marschbereid voor den laatsten beslissenden inzet”, klaroent de commentator. Bij een wervingsartikel in *De Arbeidskameraad* van 14 februari 1942 staat dezelfde tekening afgedrukt.³² *De Nationaalsocialist* schroomt zich niet de prent nog eens te hernemen op 4 april 1942, op de voorbladzijde.³³ Het bijschrift luidt nu: “Vlaming! Verloochen niet den held in u... Kamp met Europa tegen het bolsjevisme.” Bij het verhaal over “Vrijwilliger Koenraad” dat Kriegsberichter Jan D’Haese in januari 1943 in *De Arbeidskameraad* publiceert, staat een drietal tekeningen van Van Immerseel.³⁴ Op één ervan bespiedt een soldaat vanuit een schuilplaats of een loopgracht de bewegingen van de vijand. Een tweede schets toont een vermoeide soldaat na de strijd, met het hoofd gebogen en met een geweer op zijn knieën.

De echte gevechtsscènes worden kennelijk voorbehouden voor *Volk en Staat*, *De Nationaalsocialist* en *De SS Man*. Op 10 januari 1942 publiceert *De Nationaalsocialist* een tekening van drie soldaten in een Duits uniform die in de weer zijn met een granaatwerper.³⁵ “De troepleider overschouwt het schietveld”, geeft het bijschrift aan. Hetzelfde weekblad publiceert op 6 juni 1942 een tekening waarop vier soldaten vanuit hun schuilplaats de vijand onder vuur nemen.³⁶ Eén is gewapend met een geweer, terwijl de twee strijders op de voorgrond een mitrailleur bedienen. “Onze legioensoldaten aan het Oostfront. Beslisheid en verbeterde strijd lust spiegelen zich af op de gelaatstreken onzer vrijwilligers, die met hun wapens het front beheerschen”, meldt de commentator trots. In het VNV-dagblad verschijnt op 14 juni 1942 een illustratie die te maken heeft met de eenheid waarvan een aantal Vlamingen deel uitmaakt.³⁷ Het betreft Vlamingen die in de rangen van de ss-Standaard ‘Westland’ strijden, een onderdeel van de ss-divisie ‘Wiking’. Twee soldaten rukken op, met in de hand een mitrailleur. In de linkerbovenhoek prijkt het zonnerad, het runetekensymbool dat het symbool van hun eenheid is. Dezelfde prent illustreert het artikel

31. R. Lagrou, De band tussen front en vaderland. Puin, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 1, 3 januari 1942, nr. 30, p. 9.

32. Illustratie bij: Voor de toekomst van Vlaanderen, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 41, 14 februari 1942.

33. Illustratie bij: P. Baert, Over onze gezinnen en hoe zij geëerd worden, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 4 april 1942, nr. 14, p. 1.

34. Illustraties bij: J. D’Haese, Vrijwilliger Koenraad, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 83, 2 januari 1943.

35. Illustratie bij: D. Tappenbeck, De band tussen front en vaderland. Overweging van een Vlaamschen vrijwilliger bij de Waffen SS, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 10 januari 1942, nr. 2, p. 9.

36. Illustratie bij: P. Baert, Boden van heropstanding, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 6 juni 1942, nr. 23, p. 2.

37. Illustratie bij: Vlaamsche soldaten onder het teken van het zonnerad, in: *Volk en Staat*, 14 juni 1942, p. 3.

« Granaatwerpers schiet klaar ! » — De troepleider overschouwt het schietveld.
(Teekening S.S.-P.K. Frans Van Immerseel).

"Vlaamsche soldaten onder het teeken van het zonnerad", in *De Nationaalsocialist* van 27 juni 1942.³⁸ Van Immerseel levert verschillende illustraties voor de rubriek "Hier is de Wapen-SS" in *De SS Man*. Op 4 juli 1942 publiceert hij een tekening met als bijschrift "De aanval".³⁹ Twee soldaten in Duits uniform trekken door een veld, elk gewapend met een geweer en de typische steelhandgranaten. Ze stuiten er op drie vijandelijke soldaten, die met de armen in de hoogte komen aanlopen en zich aan de twee overgeven. Op de achtergrond zijn het silhouet van een tank en de rookwolken van een tweetal branden zichtbaar. Twee weken later prijkt er opnieuw een tekening van Van Immerseel in het blad.⁴⁰ Ditmaal vertoont hij twee soldaten in Duits uniform die in een rotsachtig gebied bezig zijn met een aanval. Terwijl de een naar zijn aanvalsdoel stormt, slechts gewapend met een handgranaat, zorgt de ander met een geweer voor de nodige dekking. Ook bij deze prent prijkt het zonnerad.

Van Immerseel tekent het portret van verschillende van zijn strijdmakers. Eén van zijn belangrijkste werken is wel het portret dat hij in 1941 vervaardigt van Reimond Tollenaere.⁴¹ Het verschijnt op de voorbladzijde van *De Nationaalsocialist* van 31 januari 1942. "Kd. Mter. Reimond Tollenaere, Commandant der Dietsche Militie-Zwarte Brigade is thans Untersturmführer bij de Waffen S.S. en vervult zijn plicht aan het Oostfront. Zijn voorbeeld diene alle kampgenooten tot les", zo luidt het bijschrift. Tollenaere is op het ogenblik dat tekst en tekening gepubliceerd worden precies negen dagen dood, gesneuveld in de strijd voor Leningrad. Het gaat om een driekwart portret van de vnv-voorman, die ernstig in de verte blik. Het kuifje geeft een gemoedelijk, jongensachtig accent aan het portret. Van Immerseel geeft links onderaan zelf aan dat het om een studie van "Usturmführer De Tollenaere" gaat. De voorbladzijde van *De Arbeidskameraad* van 24 maart 1942 wordt gesierd door de trekken van ss-Oberschütze Wouters.⁴² Het uniform met schouderstukken en ss-insigne is, net als bij de prent van Tollenaere, vrij rudimentair geschetst. Het hoofd en de helm van de soldaat zijn echter scherp uitgewerkt en waarschijnlijk enigszins geïdealiseerd. De geportretteerde kijkt de lezer aan met een dwingende blik (mannelijk, militair, 'noordsch-germaansch'), in de beste nationaalsocialistische kunsttraditie. "Zij die niet laf zijn. Een onzer kameraden aan het Oostfront", zo luidt het bijschrift. Op 28 november 1942 verschijnt in hetzelfde tijdschrift een portrettekening van ss-Sturmmann Jules Geurts.⁴³ Het onderschrift geeft de reden aan: hij is de eerste

38. Illustratie bij: Vlaamsche soldaten onder het teeken van het zonnerad, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 27 juni 1942, nr. 26, p. 12.

39. Illustratie bij: Hier is de Wapen-SS, in: *De SS Man*, jg. 2, 4 juli 1942, nr. 30, p. 3.

40. Illustratie bij: Keuringen voor de Wapen-SS en het SS-Legioen Vlaanderen, in: *De SS Man*, jg. 2, 18 juli 1942, nr. 32, p. 3.

41. Illustratie bij: K. Bosser, Wat baten kaars en bril?, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 31 januari 1942, nr. 3, p. 1.

42. *De Arbeidskameraad*, nr. 46, 24 maart 1942.

43. Illustratie bij: J. Desseyn, Uit mijn broodzak - n° 3, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 79, 28 no-

Vlaming die het IJzeren Kruis eerste klas verwerft. Opnieuw wordt het uniform eerder schetsmatig afgebeeld, hoewel de insignes en onderscheidingen duidelijk getoond worden. De houding van de soldaat is nogal houterig. Alle aandacht van de tekenaar gaat opnieuw naar het hoofd van de betrokkene. Ook enkele details als de linkerhand en de hoek van een lederen tas zijn meer uitgewerkt dan de uniformjas.

Verschillende Vlaams Legioenmannen krijgen een portret in profiel. Van Immerseel hanteert telkens dezelfde methode: het hoofd wordt volledig afgewerkt, terwijl het uniform tot een schets beperkt blijft. Op 11 april 1942 publiceert *De Nationaalsocialist* de portretten van twee Vlaamse officieren die aan het oostfront zijn gevallen. Het gaat om ss-Obersturmführer Renaat Van der Smissen en ss-Untersturmführer Kamiel De Wilde.⁴⁴ De trekken van deze laatste sieren twee weken eerder reeds een bijdrage in hetzelfde blad, onder de titel "*Het SS. Vrijwilligerslegioen Vlaanderen roept!*"⁴⁵ Op 18 april 1942 verschijnt het portret van Van der Smissen in *De SS Man* en een maand later is het de beurt aan De Wilde.⁴⁶

Het is niet zeker wanneer Van Immerseel deze portretten precies tekent. Hij is alleszins met De Wilde in het opleidingskamp van Arys, in het najaar van 1941.⁴⁷ Tijdens hun verblijf daar tekent hij trouwens nog andere portretten: een tweetal foto's tonen Van Immerseel aan het werk bij het portretteren van Oberschütze en Kriegsberichter Jo Vandenplas en van diens krijgsmakker Van Loy.⁴⁸ Het portret van Vandenplas, dan bevorderd tot Untersturmführer, verschijnt op 28 maart 1942 naast dat van De Wilde in het wervingsartikel van *De Nationaalsocialist*.⁴⁹ Waarschijnlijk maakt Van Immerseel te velde een schets, die hij later verder uitwerkt, eventueel enigszins idealiseert. Het portret van Vandenplas verschijnt nog eens in *Volk en Staat* op 7 juli 1942, als illustratie bij een bijdrage van diens pen.⁵⁰

Een merkwaardig portret duikt op als illustratie bij het wervingsartikel van 28 maart 1942 in *De Nationaalsocialist*. Het gaat om dat van een Duits officier, in

vember 1942.

44. Illustraties bij: Twee Vlaamsche officieren vielen in den strijd tegen het Bolsjevisme, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 11 april 1942, nr. 15.

45. Het SS. Vrijwilligerslegioen Vlaanderen roept!, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 28 maart 1942, nr. 13, pp. 4-5.

46. Illustraties bij: Hier is de Wapen-SS, in: *De SS Man*, jg. 2, 18 april 1942, nr. 19, p. 3 en 16 mei 1942, nr. 23, p. 3.

Renaat Van der Smissen (1900-1942) sneuvelt als *SS-Obersturmführer* aan het oostfront.

Kamiel De Wilde (1912-1942) is "*opvoeder*"; ook hij sneuvelt, als *SS-Untersturmführer*, aan het oostfront.

47. Foto waarop beiden staan, samen met Vergult, in: J. Vincx (sam.), *Archivalia 1940-1945 [...]*, p. 258.

48. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6 [...]*, tegenover p. 193.

49. Het SS. Vrijwilligerslegioen Vlaanderen roept!, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 28 maart 1942, nr. 13, pp. 4-5.

50. Illustratie bij: J. Vanderplas, Een van het Legioen Vlaanderen!, in: *Volk en Staat*, 7 juli 1942, p. 3. Wellicht betreft het hier Jo Vandenplas, en niet Vanderplas.

gesprek met twee militairen.⁵¹ Volgens het bijschrift betreft het de aanvoerder van het Legioen Vlaanderen die “aan de berichtgevers den zin en de beteekenis uit[legt] van den opmarsch onzer mannen”. Gelet op het tijdstip van publicatie gaat het hier haast zeker om Michael Lippert. Zijn portret is overigens het enige van het trio dat volledig is uitgewerkt, compleet met uniformpet en insignes. De twee andere personen zijn eerder rudimentair geschetst. Op de achtergrond is vaag een leeuwen-vlag te zien, compleet met een gepinde bol aan het uiteinde van de vlaggenstok.

Jan Vincx drukt bij het begin van het hoofdstuk dat hij aan de oorlogsverslaggevers wijdt, een portret af van een Kriegsberichter, dat Van Immerseel in 1941 heeft getekend.⁵² Het verschilt van de overige omdat zowel het uniform als de achtergrond en de attributen volledig zijn uitgewerkt. De helm draagt camouflagekleuren. Op de achtergrond laaien vlammen door de bossen en stort een Sovjet-Russisch vliegtuig brandend neer. De verslaggever heeft een microfoon in de hand, terwijl ook een stuk van een handgranaat te zien is. Het portret kan als een geïdealiseerd beeld van de oorlogsverslaggever gezien worden.

Er zijn overigens nog anonieme, geïdealiseerde portretten van oostfronters bekend. De kaft van de brochure *Vlamingen Op!*, een uitgave van de Ergänzungsstelle Flandern der Waffen ss, wordt door Van Immerseel getekend.⁵³ Daarin wordt de lezer aangespoord dienst te nemen in de Waffen ss. Een Waffen ss-soldaat staat voor het beeld van een middeleeuwse krijger, beiden kennelijk bereid tot de strijd. Tussen hen staat het silhouet van de torens van Kortrijk en Brugge en van het Gravensteen van Gent. Op de achtergrond klauwt een Vlaamse leeuw. Dezelfde tekening is ook gebruikt voor een affiche met de oproep zich aan te melden bij de Waffen ss of bij het ‘Vrijwilligerslegioen Vlaanderen’. De middeleeuwse krijger heeft Van Immerseel reeds eerder gebruikt, namelijk voor de affiche van de 5de landdag van het vnv, op 21 mei 1939 in Gent.⁵⁴ Het is een tekening van de stenen torenwachter van het Gentse belfort.

Op 3 januari 1942 drukt *De Nationaalsocialist* een prent af van een onbekende soldaat, met als bijschrift “*Type van Vlaming aan het Oostfront*”, getekend door Van Immerseel.⁵⁵ Het gaat om een man in profiel, met zijn helm vastgeriemd op het glimlachende hoofd. Het uniform is schetsmatig weergegeven. Voorts prijkt boven een aankondiging van keuring voor de Waffen ss, in *Volk en Staat* van

51. Het SS. Vrijwilligerslegioen Vlaanderen roept!, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 2, 28 maart 1942, nr. 13, pp. 4-5.

52. J. Vincx, *Vlaanderen in uniform 1940-1945. Deel 6 [...]*, p. 189.

53. *Vlamingen op!*, Antwerpen, 1942.

54. ADVN, VAFA2662.

55. Illustratie bij: Voor de gezinnen onzer soldaten, in: *De Nationaalsocialist*, jg. 1, 3 januari 1942, nr. 30, p. 11.

16 juli 1942, een tekening van een soldaat die zijn helm vastriemt.⁵⁶ Hoofd en handen zijn volledig uitgewerkt. In de linkerbenenhoek staat het zonnenrad afgebeeld, symbool van de ss-divisie 'Wiking'.

Zoals hierboven vermeld, vervaardigt Van Immerseel ook affiches. Opnieuw met de aansporing "*Vlamingen op!*" plaatst hij een geïdealiseerd soldatenportret met helm tegen een achtergrond met een hakenkruisvlag.⁵⁷ Onder de oproep prijkt een leeuwenschild, waarnaast de tekst: "*Treedt aan in SS Standaard Westland SS vrijwilligers Legioen Vlaanderen. Meldt U aan bij Ergänzungsstelle Flandern der Waffen SS Antwerpen Elisabethlei – VNV – Zwarte Brigade – NSJV – DeVlag – SS-Vlaanderen*".

Naarmate Van Immerseel samen met de Vlaamse oostfrontstrijders dieper oprukt in de Sovjet-Unie, wordt zijn belangstelling gewekt voor het gebied waar het leger doortrekt en voor de mensen die hij er ontmoet. In het nummer van 20 december 1941 van *De SS Man* publiceert hij een tekening bij het "*Nieuws van onze jongens aan 't Oostfront*". Het is het portret van een niet zo jonge man met verwarde haren en baard.⁵⁸ Hij draagt gescheurde en versleten kleren. Hij grijnst zijn gezicht in rimpels maar kijkt weg van de tekenaar en van de toeschouwer. Hij staat tegen een ruwe achtergrond, mogelijk de muur van een hut of een bouwval. Het bijschrift luidt: "*Een mensch? Neen, een Oostjood!*" In tegenstelling tot de soldatenportretten, is het geheel (hoofd, kleding, achtergrond) volledig uitgewerkt. Ook de stijl verschilt: het gaat niet om een geïdealiseerde voorstelling, maar om een rauwe, naturalistische visie op het onderwerp. Wellicht poogt Van Immerseel op deze wijze aan te tonen hoe inferieur de tegenstanders wel zijn. Het bijschrift laat ter zake geen ruimte voor twijfel. Het is niet duidelijk of dit er op instigatie van Van Immerseel is aan toegevoegd, maar we kunnen ons moeilijk indenken dat hij zijn tekeningen zonder enige begeleidende commentaar overmaakt aan de redacties van de verschillende bladen waaraan hij meewerkt.

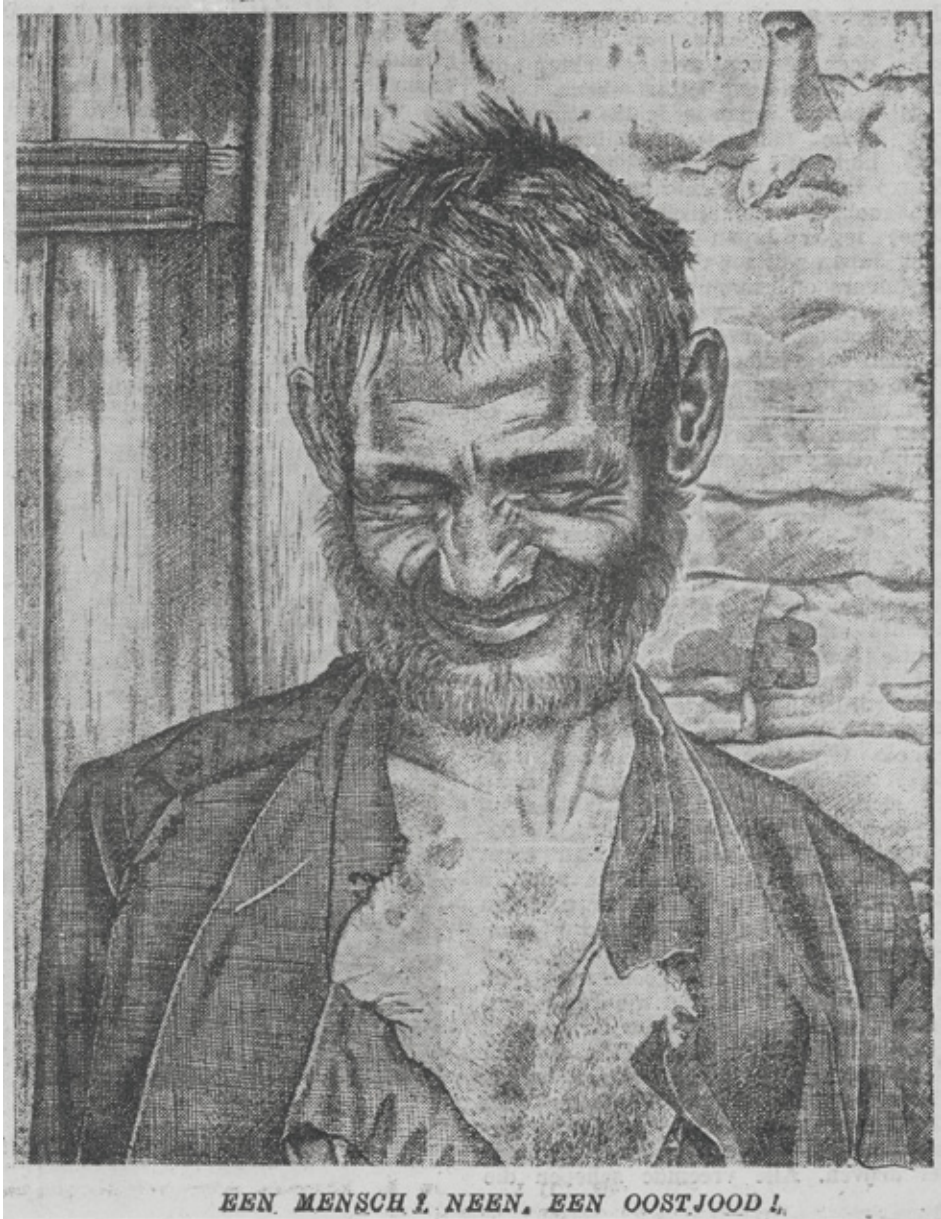
Een drietal weken later neemt *De Arbeidskameraad* enkele tekeningen van Van Immerseel op ter illustratie bij een bijdrage van René Lagrou over de opmars in Oekraïne.⁵⁹ Eén van de tekeningen is opnieuw een portret, dat ditmaal wel minder scherp is uitgevoerd. Het betreft een kalende man met een grote neus. Hij kijkt zorgelijk en angstig. Het bijschrift is onthutsend: "*Op het gezicht van dezen jood staan alle misdaden te lezen, welke door de bolsjevisten in Sovjet-Rusland bedreven zijn. Deze jood was aanvoerder van een troep rasgenoten, die uit allerlei schuilhoeken op onze soldaten schoten. Natuurlijk werd hij dadelijk na zijn aanhouding terechtgesteld.*"

56. Illustratie bij: Keuringen voor de Waffen SS, in: *Volk en Staat*, 16 juli 1942, p. 3.

57. ADVN, VAFC33.

58. Illustratie bij: Hier is de Wapen-SS. Nieuws van onze jongens aan 't Oostfront, in: *De SS Man*, jg. 2, 20 december 1941, nr. 2.

59. Illustraties bij: R. Lagrou, Oekraïne in het vuur, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 38, 14 januari 1942.

De SS Man, 20 december 1941. [ADVN, VY900189]

Tekent Van Immerseel hier inderdaad het slachtoffer van een standrechtelijke executie, enkele uren of minuten voor de terechtstelling? Even onbewogen alsof hij de trekken van een strijdmakker of de overblijfselen van een ruïne vastlegt?

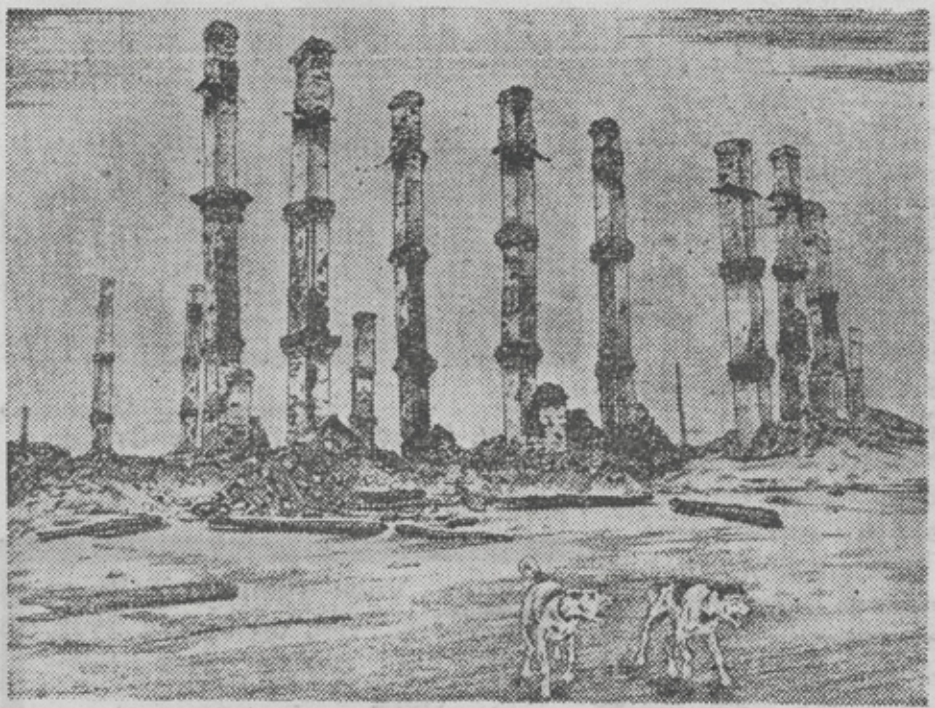
Een geheel ander persoon die zijn belangstelling krijgt, is een kleuter die de soldaten, volgens het bijschrift in een boerenwoning aantreffen. Het is een meisje, naakt, mager en met opgezwollen buikje: een teken dat het kind ondervoed is. Het meisje leunt blijkbaar tegen de deurpost van een hut en kijkt illusieloos in de richting van de tekenaar. Ook deze tekening is zorgvuldig uitgewerkt. Dat geldt ook voor een tekening van een vervallen boerderijtje, een voorbeeld hoe men "woont (...) in het Sovjet-paradijs". De hut lijkt bedekt met stro en plaggen, de vensters zijn stuk of dichtgetimmerd. Voor het huisje staat een wrakke regenton. Twee kale bomen benadrukken de troosteloosheid van het onderkomen. De laatste tekening, waarop Vlaamse ss-soldaten staan afgebeeld die viriel de aanval inzetten, vormt – hoeft het gezegd – bewust een zeer duidelijk contrast met de andere illustraties. Het 'spiegelbeeld' van de tekening van het verhongerde kind verschijnt nog eens in *De SS Man* van 8 augustus 1942, ter illustratie bij een bijdrage over "Sovjet-gruwelen".⁶⁰ Bij hetzelfde artikel staat een tekening van een dozijn schoorstenen, trieste resten van een onduidelijk gebouwencomplex. "Eenzame schoorstenen is alles wat na het branden en vernielen door de Sovjets nog overblijft", zo luidt het commentaar. Twee honden dwalen tussen de puinen. Dezelfde tekening wordt hernomen op 2 januari 1943 in *De Arbeidskameraad*. Daar heeft de redacteur het over de "zwartgeblakerde schouwen", getuigen van een "hardnekkige strijd" rond wat eens enkele "sovjetwoningen" waren; de schuld van de vernieling wordt niet expliciet bij het Rode Leger gelegd.⁶¹

De reeks portretten van vijanden bevat ook minstens een tweetal Mongoolse types. Wellicht gaat het hier om Sovjet-Russische krijgsgevangenen. Ook deze portretten zijn erg gedetailleerd uitgewerkt. In 1941 vervaardigt Van Immerseel een portret van een man in profiel. Hij is zo goed als kaal (geschoren?) en draagt een hemd.⁶² Op 17 januari 1942 publiceert *De SS Man* een portret van een Sovjetsoldaat. Hij blikkt schuin naar de tekenaar en ziet er vrij onverzorgd uit. Op zijn verwarde haren draagt hij een soldatenmuts met de Sovjetster. De rest van de kledij is minder uitgewerkt. "Deze Sovjetsoldaat", zo verneemt de lezer, "stamt uit de Aziatische toendra en is tot nu toe nooit met de cultuurscheppingen van Midden-Europa in aanraking gekomen". Het valt overigens te betwijfelen dat de dag waarop de Duitse cultuurscheppingen hem geopenbaard worden nu is aangebroken, maar daarover

60. Illustraties bij: Ch. Harmse, Sovjet-gruwelen. De belevenis eener twintigjarige studente, in: *De SS Man*, jg. 2, 8 augustus 1942, nr. 35.

61. Illustratie bij J. D'Haese, Vrijwilliger Koenraad, in: *De Arbeidskameraad*, nr. 83, 2 januari 1943.

62. D. Peeters, *Frans van Immerseel: grafieker*, Antwerpen, 1952, p. 29.

(H-PK : Frans Van Immerseel.)
*Eenzame schoorsteenen is alles wat na het branden
en vernielen door de Sovjets nog overblijft.*

lichten Van Immerseel noch het blad ons in. De tekening illustreert het relaas van de overgave van een eenheid van het Rode Leger waarbij onder meer Oezbeken en Kirgiezen.⁶³ Dezelfde tekening siert ruim vier maanden later een artikel in *Volk en Staat* waarin het "heldhaftige Vlaanderen aan het woord" komt over de strijd in de Sovjet-Unie.⁶⁴

BESLUIT

De Tweede Wereldoorlog heeft de kunst van Frans Van Immerseel zeker beïnvloed. Maar het is duidelijk dat het niet om een breuk in zijn oeuvre gaat. Hij zet in feite zijn vooroorlogse activiteit voort, maar hij past ze wel aan aan de nieuwe omstandigheden. Samen met andere Vlaamsgezinden stapte hij in de collaboratie. Zijn oorlogsproductie getuigt hiervan.

Voor de oorlog is Van Immerseel actief in het Verdinaso. Enige tijd na de Duitse invasie sluit hij zich aan bij de ss; later maakt hij met het Vlaamsch Legioen de opmars mee in de Sovjet-Unie. Zijn tekeningen getuigen van zijn bekendheid met de tradities en mythes die het rechtse Vlaams-nationalisme in het interbellum en de oorlogsjaren kenmerken: de verering van de middeleeuwen, het dwepen met noties als strijd, jeugd, leiderschap en toekomst, de Germaanse lotsverbondenheid. Hij blijft ook vasthouden aan enkele genres die hij voor de oorlog reeds beoefent. Reeds in de jaren dertig oogstte hij lof met zijn portretten. Aan of achter het front neemt hij het potlood ter hand om de trekken van zijn makkers op papier te zetten. De schetsen die hij maakt van de Joodse en Mongoolse types die hij bij de krijgsgevangenen aantreft, liggen in het verlengde van de belangstelling die hij in de jaren 1930 toont voor zwarte Afrikanen.

Nieuw zijn wel de strijdtaferelen. Niet dat hij voor de oorlog een afkeer heeft van het tekenen van actie – zie bijvoorbeeld een studie over paarden, uit 1931.⁶⁵ Maar hij is oorlogsverslaggever en brengt als het ware getekende reportages van de opmars van het Duitse leger. Het leven aan het front en zijn taak als *Kriegsberichter* brengen mee dat hij noodgedwongen ets, mes en steekbeitel inruilt voor het potlood. Het is wachten tot zijn terugkeer van het front eer hij weer met andere materialen aan de slag gaat.

Het valt op dat nogal wat tekeningen verschillende malen gebruikt worden, soms zelfs als illustraties bij teksten die onderling totaal verschillen. Het is niet duidelijk in welke mate Van Immerseel zicht heeft op wat er met zijn tekeningen

63. Illustratie bij: D. Tappenbeck, Op bezoek bij de Russen, in: *De SS Man*, jg. 2, 17 januari 1942, nr. 6, p. 4.

64. Illustratie bij: Heldhaftig Vlaanderen aan het woord. De ontzetting der roode terreur, in: *Volk en Staat*, 29 mei 1942, p. 3.

65. H. Mortier, *De wereld in zwart en wit*, in: H. Mortier (sam.), *Frans van Immerseel [...]*, pp. 83-126, hier p. 85.

precies gebeurt. Evenmin kan worden vastgesteld in welke mate hij verantwoordelijk is voor de bijschriften bij zijn werk. Waarschijnlijk geeft hij wel aan wat of wie hij precies getekend heeft, maar het is duidelijk dat de redactie van de bladen waarin zijn werk verschijnt op een creatieve wijze met de eventuele informatie omgaat.

Na zijn vrijlating poogt Van Immerseel de jaren aan het front en de productie die deze met zich meebrengen uit zijn curriculum weg te vlakken. Hij wordt hierin geholpen door een publieke opinie en kunstcritici die vooral oog en bewondering hebben voor zijn twee nieuwe werkterreinen: kunstglasramen en stoeten. Van Immerseel blijft trouw aan de Vlaams-nationale tradities en mythes, maar hij houdt zich in zijn kunstproductie ver van de politieke standpunten die hij voor en tijdens de oorlog vertolkt. Daarmee is iedereen gelukkig.

Frank Seberechts (°1961) is doctor in de geschiedenis. Als onderzoeker bij SOMA en ADVN publiceerde hij onder meer over verschillende aspecten van de geschiedenis van de Vlaamse beweging en van de Tweede Wereldoorlog.